

ANDRZEJ KOKOWSKI

METODA REJESTRACJI GROBOWCÓW MEGALITYCZNYCH O DUŻYM STOPNIU ZNISZCZENIA (NA PRZYKŁADZIE KUJAW)

W literaturze odnoszącej się do kultury pucharów lejkowatych (KPL) uzasadniano pogląd¹, według którego obszar zajęty przez jej wschodnią grupę można podzielić na dwie strefy: „megalityczną” i „niemegalityczną”. W obrębie kujawskiego mezoregionu osadniczego KPL strefa „niemegalityczna” ma obejmować Wysoczyznę Kujawską, natomiast „megalityczna” teren Pojezierza Mogileńskiego.

Zwracano przy tym uwagę na kontakty społeczeństw KPL z „Czarnych Kujaw” — tzn. Wysoczyzny Kujawskiej — z ludnością kultur „wstęgowych”, co miało znaleźć odbicie w sferze wierzeń, a więc i w rytuale pogrzebowym tych pierwszych².

Inwentaryzacja prac badawczych na obszarach czarnoziemów Wysoczyzny stwarza możliwość weryfikacji wspomnianych hipotez. Ważnym do niej przyczynkiem jest stwierdzenie w wyniku prac ekspedycji kujawskiej Katedry Archeologii UAM, że na obszarze zachodniej części dawnego powiatu inowrocławskiego, w tzw. mikroregionie nadnoteckim stosunkowo licznie występują budowle bezkomorowe KPL. Ze względu na bardzo zły stan zachowania tych obiektów ich odszukanie stało się możliwe dzięki zastosowaniu specjalnie opracowanych metod badawczych. Wykorzystano je w dwu etapach:

1. inwentaryzacji ilościowej obiektów,
2. analizy makromorfologicznej poprzedzającej prace wykopaliskowe.

Niniejszym chcielibyśmy zaprezentować założenia metodyczne stosowane na dwóch wymienionych etapach eksploracji budowli megalitycznych w mikroregionie nadnoteckim, traktując wysunięte tezy jako przesłanki do dyskusji nad wypracowaniem zasad optymalnej inwentaryzacji tego typu obiektów.

Zachodnia część Kujaw (tzw. Czarnych) ze względu na swą specyfikę geograficzną, geologiczną i gospodarczą zasługuje na szersze omówienie, które pozwoli lepiej uzasadnić założenia proponowanej metody rekonstrukcji sieci cmentarzysk megalitycznych w krajobrazie silnie odkształconym działalnością człowieka. Region

---

¹ W. Chmielewski, *Zagadnienia grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*, Łódź 1955, s. 15; w aspekcie geomorfologii por.: R. Galon, *Pojezierze Pomorskie i przyległe wysoczyzny jezienne*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 2, Warszawa 1972, s. 151-154.

² L. Domańska, A. Kośko, *Z badań nad charakterem więzi kulturowej stref pojezierno-nadmorskiej i wielkodolinnej niżu międzyrzecza Odry i Wisły w dobie początków procesu neolityzacji*, [w:] *Studia Archaeologica Pomeranica*, Koszalin 1974, s. 27-28, 30, 46-47, 51; por. też interpretację genetyczną tego rodzaju budowli: A. Kośko, *Przyczynek do badań nad kujawską enklawą tzw. grobowców bezkomorowych*, *APolski*, t. XXI: 1976, s. 402-408, szczególnie s. 407.

ten jest częścią Wysoczyzny Kujawskiej³. Względne różnice wzniesień mieszczą się tam w granicach 80-130 m. n.p.m. Słabo rozwinięta sieć wodna oparta jest na Noteci i związanym z nią systemie małych cieków (Smiernia, Smyrnia, Bachorza i in.) oraz jezior rynnowych: Pakoskiego, Szarlej, Gopła. Wśród gleb przeważają czarne ziemie o znacznej miąższości, odznaczające się wysoką jakością agrotechniczną. Szczególnie dogodne warunki naturalne sprzyjają eksploatacji rolniczej, która obejmuje dzisiaj 68% obszaru Czarnych Kujaw. Tak duży zasięg użytków datowany jest co najmniej od XIII w., kiedy nastąpiło szybkie wylesienie, spowodowane intensywną kolonizacją tego obszaru⁴.

Mikroregion nadnotecki (część regionu Czarnych Kujaw) obejmuje teren od zakola Noteci w okolicy Piotrkowic i Żalinowa do wsi Roźniaty. Południową granicę tworzy dolina Smierni. Obszar ten liczy ok. 40 km² powierzchni (ryc. 1 i 2).

Na terenie mikroregionu można wyróżnić trzy odmienne pod względem ekologicznym strefy osadnictwa społeczności KPL:

- A. płaskowyż Wysoczyzny,
- B. wydłużone stoki dolin Smierni i Noteci,
- C. dno doliny (terasa akumulacyjna) Noteci (ryc. 1).

Różnofazowe osiedla KPL koncentrują się w środowisku „B” lub na pograniczu „A” i „B”, a tylko wyjątkowo spotykane są w strefie „C”.

Środowiska typu A, w ogóle nie zasiedlone, lecz bez wątpienia eksploatowane gospodarczo, były zgodnie z regułami topograficznej orientacji budowli megalitycznych wykorzystywane jako teren zakładania licznych nekropoli.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że w omawianym regionie brak wypiętrzeń skał o skali twardości powyżej 5 stopnia skali Molysa, występujących w spójnych warstwach⁵. Przypuszczalnie podstawowy surowiec „twardy” uzyskiwano w neolicie zbierając początkowo polodowcowy materiał kamienny, później zaś importując go z terenów południowych — głównie Pojezierza Mogileńskiego. Zapotrzebowanie na ten surowiec przy nowożytnych inwestycjach budowlanych spowodowało m. in. wtórne wykorzystywanie obstaw grobów megalitycznych. Oczyszczone w ten sposób ich nasypy mogły być potem brane w uprawę. Wprowadzenie w czasach nam współczesnych ciężkiego sprzętu rolniczego i stosowanie głębokiej orki spowodowały z kolei znaczną niwelację wszelkich sztucznych wyniesień, w tym także nasypów pradziejowych. Dążąc do możliwie pełnej rekonstrukcji sieci grobów megalitycznych w badanym mikroregionie starano się spożytkować wszelkie możliwe informacje — zarówno bezpośrednie, jak i pośrednie — formułując wieloetapowy program eksploracji. Jego główne założenia przedstawiamy poniżej.

I. INWENTARYZACJA BUDULCA KAMIENNEGO

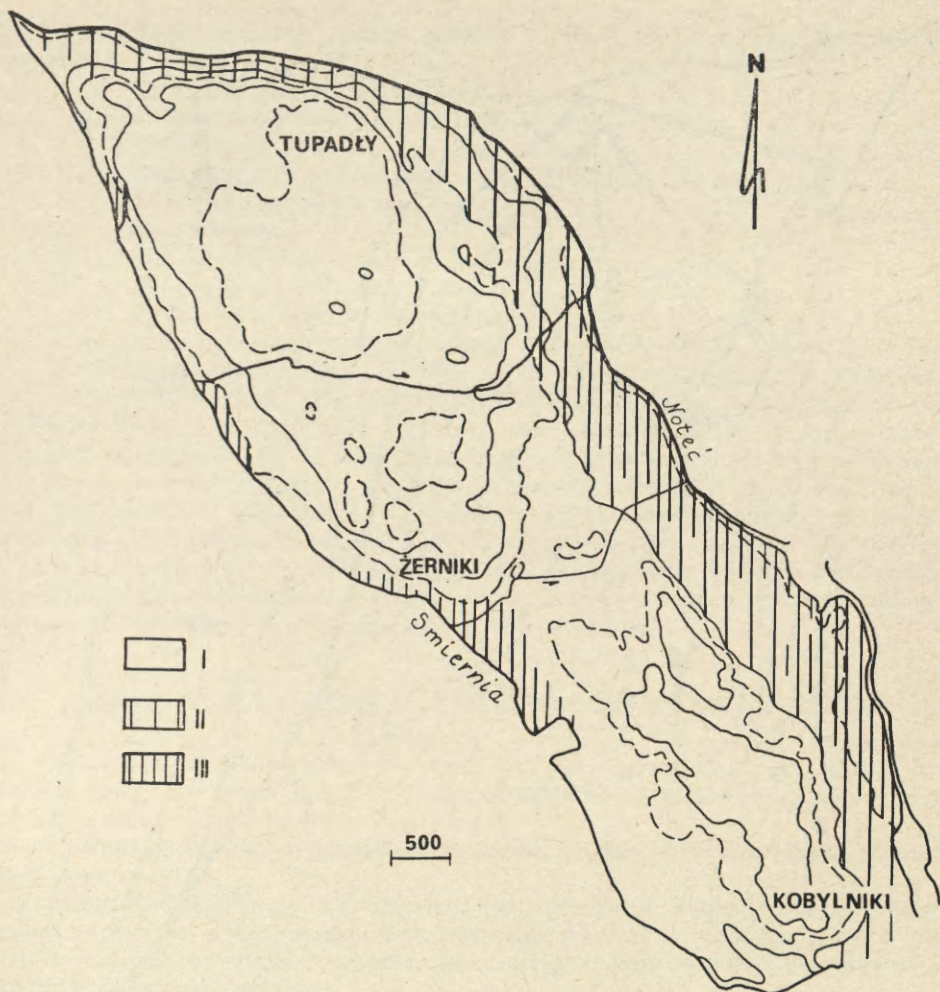
Jak wiadomo, surowiec kamienny przeznaczony na obstawy nasypów mogił megalitycznych był częściowo przygotowany (wyrównywanie płaszczyzn bocznych)⁶. Fakt ten można wykorzystać jako ważną wskazówkę przy poszukiwaniu zniszczonych cmentarzysk. Koncentracja osadnictwa w strefie „B” oraz na krawędziach wysoczyzn (A—B) pozwala założyć, że większa część kamiennego budulca megalitycznego została zakumulowana na tych obszarach. Ścisła lokalizacja spo-

³ T. Bartkowski, *Podział Polski północno-zachodniej na regiony fizyczno-geograficzne*, Poznań 1968.

⁴ Por.: B. Krygowski, *Nizina Wielkopolska*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 2, Warszawa 1972, s. 220-221; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. III, Warszawa 1967, s. 149-150.

⁵ Kośko, *Przyczynek...*, s. 402; Bartkowski, *Podział Polski...*

⁶ Chmielewski, *Zagadnienia...*, s. 17.

Ryc. 1. Mikroregion nadnotecki — strefy działalności gospodarczej człowieka na tle morfologii i hydrografii terenu:

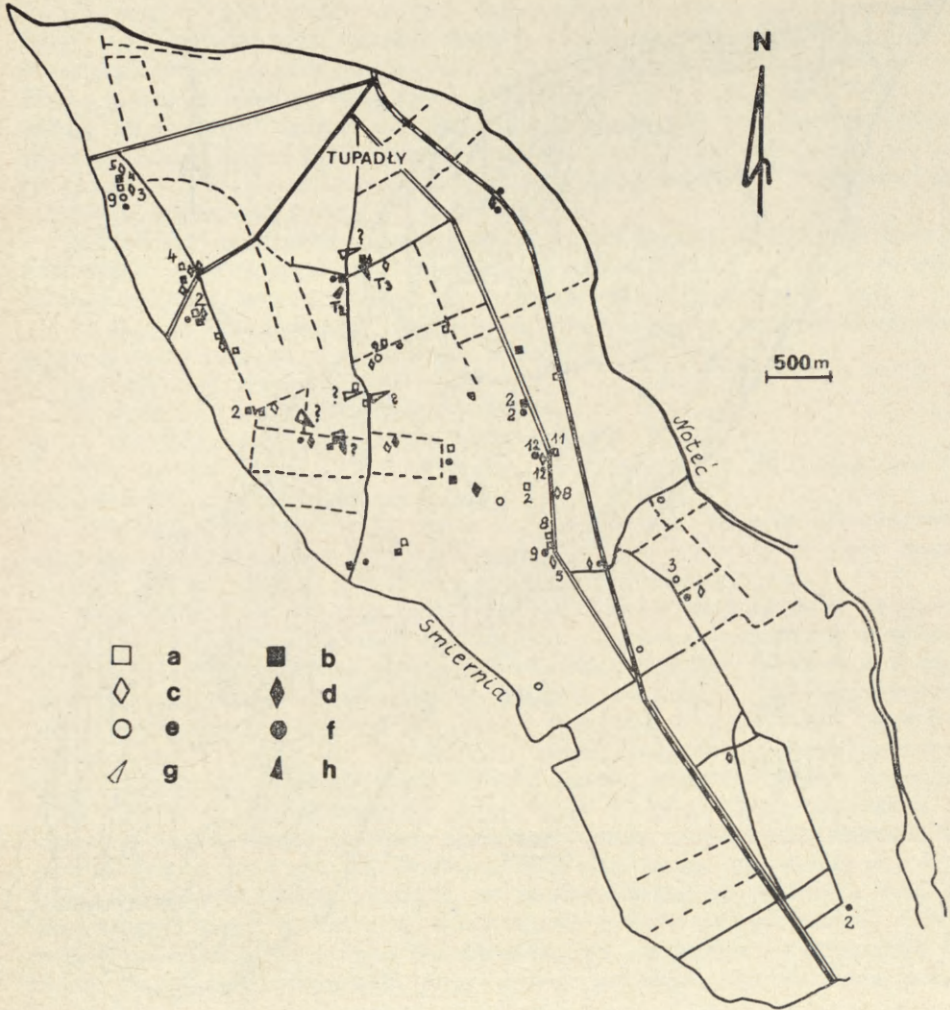
I — strefa A działalności człowieka; II — strefa B działalności człowieka; III — strefa C działalności człowieka

The Noteć microregion — zones of man's economic activity on the background of the morphology and hydrography of the area:

I — zone A of man's activity; II — zone B of man's activity; III — zone C of man's activity

tykanych tam jego pozostałości powinna umożliwić wykrycie skupień tego materiału w określonych jednostkach morfologicznych, to zaś w dużym stopniu ułatwiłoby oznaczenie położenia zniszczonych cmentarzysk. Zebrane dotąd doświadczenia wskazują, że tak pomyślane poszukiwania należy skoncentrować w strefie A działalności człowieka.

W opisywanych badaniach przyjęto zasadę rejestracji na mapie w skali 1:25 000 (ryc. 2) wszelkich spotykanych na powierzchni brył kamiennych, klasyfikując je według następującego schematu:

Ryc. 2. Cmentarzyska megalityczne w mikroregionie nadnoteckim. Rozrzut budulca megalitycznego na tle sieci dróg:

a — bloki o jednej ścianie płaskiej, dług. powyżej 0,5 m, bez obróbki; *b* — bloki jw., obrabiane; *c* — bloki o jednej ścianie płaskiej, dług. poniżej 0,5 m, bez obróbki; *d* — bloki jw., obrabiane; *e* — gązły nieregularne, dług. powyżej 0,5 m; *f* — gązły nieregularne, dług. poniżej 0,5 m; *g* — grobowiec domniemany; *h* — grobowiec pewny. Cyfra przy symbolu kamienia oznacza ilość odkrytych w jednym miejscu kamieni

Megalithic cemeteries in the Noteć microregion. Distribution of megalithic material on the background of the network of roads:

a — blocks with one flat side, more than 0.5 m long, unworked; *b* — blocks as above, worked; *c* — blocks with one flat side, less than 0.5 m long, unworked; *d* — blocks as above, worked; *e* — unshapely boulders, more than 0.5 m long; *f* — unshapely boulders, less than 0.5 m long; *g* — assumed grave; *h* — certain grave. Figures at the symbol of stone denote the number of stones found in one spot

A — „bloki” o jednej ścianie płaskiej — efekt intencjonalnego doboru lub obróbki,

1. dłuższa oś powyżej 0,5 m długości
  - a) ewentualny dobór bez obróbki
  - b) obrabiany
2. dłuższa oś do 0,5 m długości
  - a) ewentualny dobór bez obróbki
  - b) obrabianie

B — głązy nieregularne (krągłe, wielościany)

1. dłuższa oś powyżej 0,5 m długości
2. dłuższa oś poniżej 0,5 m długości

Klasyfikacja przydatności wymienionego materiału do próby rekonstrukcji sieci cmentarzysk megalitycznych pozwala na wysunięcie następujących wniosków.

Największą wartość przy określaniu lokalizacji grobów megalitycznych ma materiał ujęty w ramach grup „A1b” i „A2b”. Walory poznawcze grup „A1a” i „A2a” są mniejsze. W odniesieniu do grupy A należy przyjąć, że występujący w terenie materiał był wykorzystywany w konstrukcjach grobowych ze względu na jego „gotowy” i nie wymagający dalszej, pracochłonnej obróbki charakter. Użytkowanie materiału grupy „B” jest natomiast sprawą względną. Biorąc jednak pod uwagę fakt w ogóle sporadycznego występowania surowca kamiennego na omawianym terenie, można przypuścić, że konieczność dyktowała wykorzystywanie tego budulca jako swego rodzaju środka zastępczego.

II. ANALIZA PLANIGRAFICZNA SKARTOGRAFOWANYCH KAMIENI

Następnym etapem analizy jest ocena wartości zgromadzonego materiału informacyjnego dla prób umiejscowienia poszukiwanych obiektów. Teoretycznie wchodzi tu w rachubę trzy ewentualności:

1. Materiał *in situ* — istnienie w badanym miejscu grobowca megalitycznego jest pewne.
2. Materiał kamienny na obrzeżach pól, miedzach, drogach polnych, przy rowach pozwala z dużym prawdopodobieństwem określić lokalizację grobowca.
3. Materiał pradziejowy wtórnie wykorzystany jako surowiec we współczesnym budownictwie wiejskim.

Posługując się planigracją rozrzutu interesującego nas materiału i bezpośrednimi obserwacjami terenowymi stwierdzono, że pierwsza z teoretycznie uwzględnionych możliwości nie występuje w praktyce. Najwięcej przypadków odpowiadało ewentualności 3. Zauważono też, że duża ilość materiału grupuje się w okolicach Kruszy Duchownej, Tupadeł, Przedbojewic i Żernik. Na terenie obejmującym grunta tych wsi wykonano trzeci etap badań terenowych — szczegółową obserwację powierzchniową. Obejmowała ona:

- a) rejestrację punktów związanych z pobytem ludności KPL,
- b) analizę mikromorfologii terenu.

Zanim przedstawimy sposób przeprowadzenia opisanych zamierzeń i ważniejsze ich wyniki, warto poświęcić nieco uwagi czynnikom, które zadecydowały o określonym zróżnicowaniu rozrzutu interesującego nas materiału. Podstawowy jest w tym zakresie układ pól, ściśle związany ze strukturą gospodarki rolnej. Przed II wojną światową na zajmujących nas terenach przeważała mała własność ziemi (w granicach 5 ha powierzchni). Silnie rozdrobnienie gruntów powodowało rozwój gęstej sieci miedz. Stosowanie płodozmianu dawało dodatkowy podział pól na mniejsze jednostki uprawowe. Granice między nimi (przede wszystkim miedze) stanowiły dogodne miejsce odkładania materiału kamiennego, zdejmowanego z upra-

wianych powierzchni. Po II wojnie światowej w związku ze scaleniem gruntów doszło do likwidacji dużej ilości miedz. W ten sposób ów swoisty depozyt szczątków obiektów megalitycznych uległ znacznemu przeformowaniu. Część tego materiału przeniesiono na tereny przydrożne, bądź też zużyto jako budulec.

Od początku naszego stulecia datuje się na Kujawach Zachodnich rozwój budownictwa indywidualnego. Tradycyjnie skupiało się ono na płaskich stokach dolin. Stopniowe zagęszczanie skupisk budynków powodowało ich coraz częstsze lokowanie na krawędziach wysoczyzny. Z drugiej strony rozwój budownictwa indywidualnego wiązał się ze wzrostem zapotrzebowania na surowiec kamienny, zaspokajanego m. in. najłatwiej dostępnym materiałem narzutowym. Im bliżej krawędzi wysoczyzny przesuwało się budownictwo, tym dalej w jej głąb sięgała eksploatacja kamienia i w coraz większym stopniu używane były licznie tam zgromadzone pozostałości konstrukcji megalitycznych.

Dalszym czynnikiem nie bez znaczenia jest postępująca zmiana struktury inwestycji komunalnych. Na początku naszego stulecia duża sieć dróg gospodarczych, związana z istnieniem sporej liczby małych gospodarstw i użytkowaniem sprzętu transportowego niezdolnego do poruszania się wprost po polu, sprzyjała gromadzeniu pozostałości konstrukcji grobów megalitycznych na ich obrzeżach. W ramach powojennej komasacji gruntów zlikwidowano szereg drugorzędnej wartości dróg gospodarczych i usunięto tym samym zgrupowane przy nich kamienie.

III. PRÓBA IDENTYFIKACJI OBIEKTÓW

Na terenie zakwalifikowanym do badań szczegółowych licznie występują zgrupowania materiału kamiennego przy polach, rowach, na miedzach i drogach, co, jak się wydaje, jest wskazówką obecności poszukiwanych obiektów. Dalsze prace polegały na określeniu form terenowych, które mogą być reliktem zniszczonych grobowców megalitycznych. Wyróżniono 7 takich ewentualności i poddano je szczegółowej analizie, biorąc za podstawę następujący kwestionariusz pytań:

1. Orientacja formy terenowej:
  - a) przestrzenna (współrzędne geograficzne)
  - b) wysokościowa
  - c) orientacja według stron świata
  - d) geomorfologiczna
  - e) hydrograficzna
  - f) glebowa
2. Morfologia obiektu:
  - a) pozioma (plan sytuacyjno-wysokościowy, szczegółowa inwentaryzacja materiału zabytkowego, sondaże, wiercenia)
  - b) pionowa (sondaże, wiercenia, pomiary wysokościowe)
3. Kontekst osadniczy (metody tradycyjne)
4. Warunki konserwacji obiektu
5. Próba rekonstrukcji dziejów destrukcji

Na tym etapie badań wykorzystano plany katastralne, umożliwiające dokładną lokalizację interesujących nas punktów i ułatwiające wykonanie analizy zgodnie z przyjętym kwestionariuszem.

Ostatecznie wyselekcjonowane obiekty rozmieszczone są w dwu grupach. Pierwsza, licząca trzy domniemane megality, znajduje się przy skrzyżowaniu dróg polnych: Żerniki—Tupały i Krusza Duchowna—Przedbojowice. Na każdym z nich znaleziono fragmenty naczyń KPL. Druga grupa, składająca się z czterech prawdopodobnych megalitów, leży przy małym bezimiennym cieku wpadającym do Śmierni ok. 1 km na N od Żernik. Na jednym z nich znaleziono fragment naczy-

nia KPL. Trzeba tu jednak podkreślić, że występowanie ceramiki lub jej brak nie może być kryterium przesądzającym o grobowej funkcji „megalitopodobnej” formy terenowej. Znany jest bowiem fakt uzyskiwania małej ilości fragmentów naczyń z eksplorowanych grobowców megalitycznych⁷.

Badaniami w ramach punktów 2, 3, 4 i 5 przedstawionego poprzednio kwestionariusza objęto pierwszą spośród dwu grup domniemanych megalitów. Dzięki dokładnym planom sytuacyjno-wysokościowym (wysokość warstwowa 10 cm przy skali 1:250; ryc. 3), wykonanym dla poszczególnych obiektów, stwierdzono, że prawdopodobieństwo ich związku z grobami megalitycznymi jest bardzo duże.

Ostatecznym testem był sondaż terenowy, do którego zakwalifikowano jeden spośród odnalezionych obiektów. Przed wykopaliskami przeprowadzono szczegółową powierzchniową inwentaryzację materiału zabytkowego, posługując się planem w skali 1:250 (ryc. 4). Sondaż wykonano wykorzystując rów przecinający obiekt wzdłuż osi E-W jako naturalny profil poprzeczny domniemanego megalitu. Jego pogłębienie i oczyszczenie ścian pozwoliło zaobserwować układy podkładek z drobnych kamieni, których zadaniem było umocowanie większych części obstawy. W ten sposób bez wątplenia wykazano megalityczny charakter badanego obiektu.

Sąsiaduje on od SW z mniejszą mogiłą trapezowatą, na której ludność kultury unietyckiej skonstruowała jeden ze swych grobowców. Trzeci obiekt, leżący na NW od zbadanego, nie został poddany szczegółowej weryfikacji.

IV. POSTULATY

Wynikiem zastosowania opisanej metody badań jest odkrycie megalitycznego cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych o dużych walorach poznawczych. Jest ona godna polecenia do szerszego wykorzystania, za czym przemawiają następujące względy:

a) jest to praktycznie jedyny sposób rejestracji grobowych konstrukcji kamienno-ziemnych, będących w stanie znacznej destrukcji. Podobnie skuteczna może być tylko fotografia lotnicza:

b) badania są szybkie i nie wymagają użycia większej ilości sprzętu. Z naszych doświadczeń wynika, że jeden samodzielnie działający archeolog potrzebuje ok. 5 dni pracy, by w pełni zarejestrować rozrzut szczątków budulca megalitycznego na terenie równym obszarowi mikroregionu nadnoteckiego. Drugi etap badań nie powinien zajmować więcej niż dwa dni pracy. Tak więc po upływie tygodnia teren zostanie przygotowany do akcji wykopaliskowej;

c) wartość poznawcza odkrytych obiektów rekompensuje nakład pracy i kosztów, pozwalając na znaczne poszerzenie znajomości problematyki związanej z „idą megalityczną”⁸.

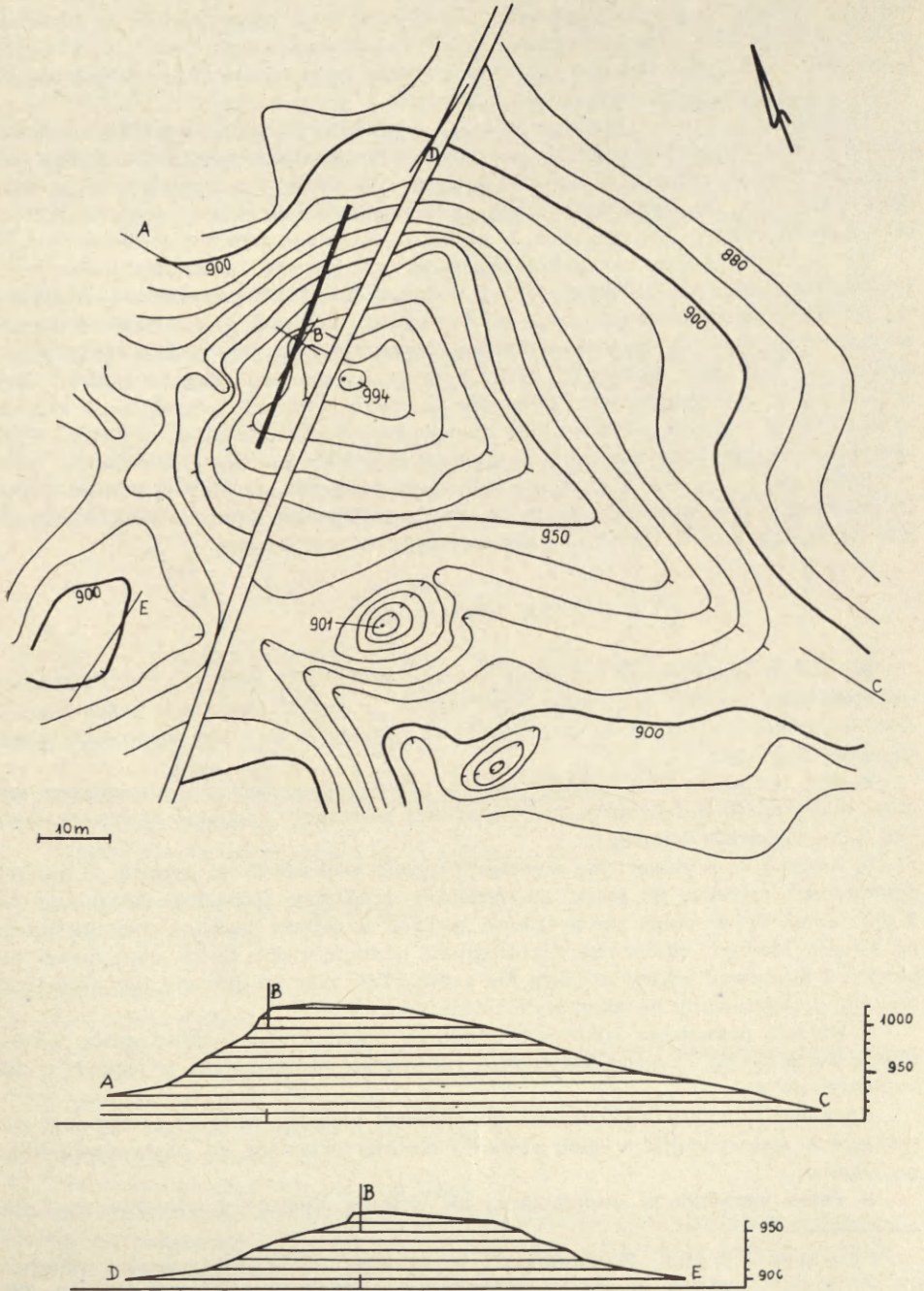
Naukowe rezultaty wykonanych badań oraz niektóre wnioski praktyczne wynikające z zastosowania w nich opisanej metody skłaniają do postawienia kilku postulatów:

1. Pełna weryfikacja wspomnianej na wstępie hipotezy o istnieniu na Kuja-

⁷ Chmielewski, *Zagadnienia...*, s. 22 i n.; K. Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*, Poznań 1936, s. 296; D. Jankowska, *O metodzie badania grobowców megalitycznych*, [w:] *Studia Archaeologica Pomeranica*, Koszalin 1974, s. 85.

⁸ Pomyślne wyniki uzyskano stosując opisaną metodę do rekonstrukcji sieci cmentarzysk z tzw. kręgami kamiennymi z okresu wpływów rzymskich. Obiekt tego typu odkryto w nadleśnictwie Hola, woj. Biela Podlaska. Metoda wykorzystywana jest również przez Zakład Archeologii UMCS w Lublinie.

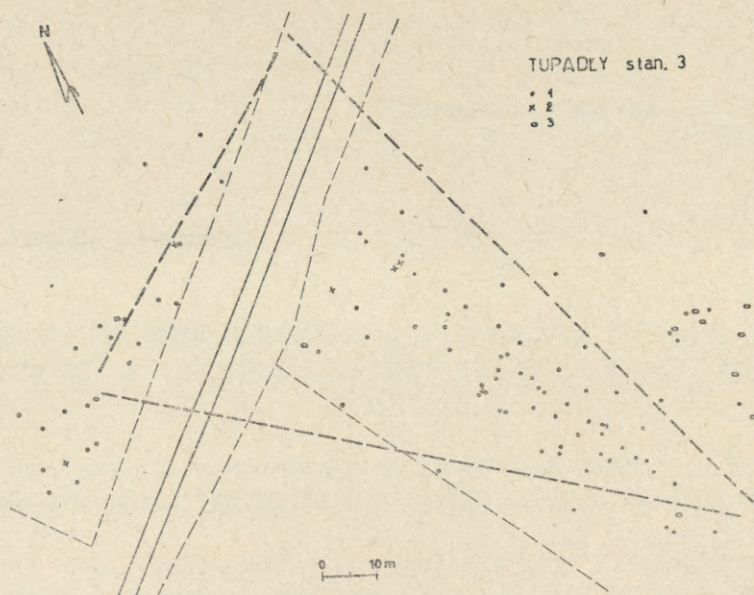
Niniejszym winieniem wyrazi gorącej podziękii p. doc. dr hab. A. Cofta-Broniewskiej i dr. A. Koście za pomoc okazaną w realizacji badań.

Ryc. 3. Tupadły, woj. Bydgoszcz, stan. 3. Plan sytuacyjno-wysokościowy grobowca megalitycznego

Situation-altitude plan of a megalithic grave

Ryc. 4. Tupadly, woj. Bydgoszcz, stan. 3. Dyspersja materiału archeologicznego:
1 — ułamki naczyń KPL; 2 — krzemień; 3 — ułamki naczyń kultury łużyckiej

Dispersion of archaeological material:

1 — TRB potsherds; 2 — flint; 3 — Lusatian potsherds

wach dwu stref: megalitycznej i niemegalitycznej wymaga poszerzonego w porównaniu z opisanymi pracami programu postępowania badawczego. Konieczne jest wytyczenie w ramach Wysoczyzny Kujawskiej dalszych terenów próbnych, w miarę reprezentatywnych dla sytuacji w całym mezoregionie. Niezbędna jest również wykopaliskowa kontrola wszystkich obiektów odkrytych podczas badań w mikroregionalnym nadnoteckim i zakwalifikowanych jako domniemane grobowce megalityczne.

2. Należałoby podjąć próbę ścisłego określenia zależności chronologicznych występowania megalitów na Wysoczyźnie Kujawskiej i porównać rezultaty z sytuacją typową dla „strefy megalitycznej” Pojezierza Mogileńskiego. W ten sposób dałoby się zapewne określić elementy wspólne i różniące te tereny.

3. Badania opisanego typu warto poszerzyć o analizy geofizyczne (metoda magnetometryczna i geomorfologiczna), dopełniające prospekcję archeologiczną.

4. Należy dążyć do sporządzenia pełnego planigraficznego rejestru odkrytych grobowców megalitycznych z wyraźnym podkreśleniem obiektów wymagających natychmiastowej interwencji konserwatorskiej.

Na zakończenie wypada podkreślić, że w obliczu masowej mechanizacji rolnictwa za kilka lat staniemy przed faktem całkowitego zniszczenia pozostałości budownictwa megalitycznego na Kujawach Zachodnich.

Zakład Archeologii UMCS
w Lublinie

